

У. Г. Кулажанка

**ДАКУМЕНТЫ ўПАўНАВАЖАНЫХ
САВЕТА ПА СПРАВАХ РУСКАЙ ПРАВАСЛАўНАЙ ЦАРКВЫ
ПРЫ САВЕЦЕ МІНІСТРАў СССР
ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ ПРАВАСЛАўНАЙ ЦАРКВЫ
ў БЕЛАРУСІ. 1944—1965 гг.**

Значную частку дакументальных крыніц па гісторыі Праваслаўнай царквы ў Беларусі другой паловы XX ст. складаюць матэрыялы справаводства ўпаўнаважаных Савета па справах Рускай праваслаўнай царквы пры Савеце Міністраў СССР (да 1946 г. Савет па справах Рускай праваслаўнай царквы пры Савеце Народных Камісараў). Гісторыя гэтай дзяржаўнай структуры і сістэма яе справаводства да гэтага часу амаль не вывучаліся. Таму спачатку мэтазгодна прывесці агульную характарыстыку гісторыі стварэння Савета, разгледзець склад і структуру яго апарату, асноўныя напрамкі дзейнасці, а таксама вызначыць спецыфіку справаводства.

Ужо вясной—летам 1943 г. у кіраўніцтве СССР вызначаліся новыя падыходы адносна Рускай праваслаўнай царквы (РПЦ). Лібералізацыя дзяржаўнай палітыкі адносна царквы была выклікана патрыятычнай дзейнасцю духавенства падчас вайны, жаданнем стварыць станоўчае ўражанне аб палітыцы СССР сярод саюзнікаў, а таксама імкненнем выкарыстаць міжнародны аўтарытэт царквы ў пасляваенным уладкаванні Еўропы.

Са скасаваннем у 1938 г. Камісіі па справах культуры пры Цэнтральным Выканаўчым Камітэце СССР у краіне не існавала спецыяльнага дзяржаўнага органа, які б займаўся рэлігійнымі пытаннямі, акрамя спецыяльнага «царкоўнага» аддзела НКДБ і створанага ў 1939 г. упраўлення прапаганды і агітацыі ЦК ВКП(б). Зразумела, што падобныя структуры, дзейнасць якіх была накіравана на дэзарганізацыю і ліквідацыю рэлігійных аб'яднанняў у перадаенны час, не маглі адпавядаць новым патрабаванням.

Ініцыятарам паляпшэння адносін з РПЦ быў сам І. В. Сталін. 4 верасня 1943 г. адбылася яго сустрэча з членам Дзяржкамітэта абароны Г. М. Малянковым, намеснікам старшыні СНК СССР Л. П. Берыя і начальнікам аддзела сакрэтна-палітычнага ўпраўлення НКДБ палкоўнікам Г. Р. Карпавым, адказным за царкоўныя пытанні. На гэтай сустрэчы Сталін прапанаваў стварыць пры СНК спецыяльны орган — Савет па справах Рускай праваслаўнай царквы і наступным чынам вызначыў яго задачы: Савет павінен ажыццяўляць сувязь паміж патрыярхам і ўрадам; Савет сам рашэнняў не прымае, а дакладвае аб усім ураду і ад яго перадае дзяржаўныя рашэнні царкве; Савет не робіць прамога ўмяшальніцтва ў адміністрацыйнае, кананічнае і дагматычнае жыццё царквы і сваёй дзейнасцю падкрэслівае самастойнасць царквы, не робіць перашкод у арганізацыі семінарыў, свечачных заводаў і г. д. [3, с. 283—285].

У той жа дзень па ініцыятыве Сталіна адбылася другая, гістарычная па сваёй значнасці сустрэча, на якой прысутнічалі іерархі РПЦ — мітрапаліты

Сергій (Страгародскі), Аляксій (Сіманскі) і Мікалай (Ярушэвіч). На сустрэчы былі агучаны найбольш балючыя і прынцыповыя праблемы РПЦ, абмеркаваны пытанні аб скліканні ў Маскве архірэйскага сабора, заснаванні пастырска-багаслоўскіх курсаў для папаўнення парадзеўшых пасля рэпрэсій шэрагаў духавенства, адкрыцці храмаў, вызваленні асуджаных святароў і інш. [4, с. 240].

Ужо праз дзесяць дзён, 14 верасня 1943 г., СНК СССР прыняў пастанову аб заснаванні Савета па справах РПЦ (ССРПЦ). Вызначаны асабіста Сталіным функцыі новага «царкоўнага» органа былі пакладзены ў аснову палажэння аб дзейнасці Савета, зацверджанага пастановай Саўнаркама ад 7 кастрычніка 1943 г. На пасаду старшыні быў прызначаны палкоўнік дзяржбяспекі Г. Р. Карпаў.

Сродкам рэалізацыі пастаўленых перад Саветам задач, адной з галоўных сярод якіх было «назіранне за правільным і своечасовым правядзеннем у жыцці на ўсёй тэрыторыі СССР законаў і пастаноў, якія адносяцца да РПЦ», Карпаў бачыў у стварэнні на месцах апаратаў упаўнаважаных. У дакладнай запісцы на імя намесніка наркама замежных спраў СССР А. Я. Вышынскага, датаванай лістападам 1943 г., ён прапанаваў увесці на месцах, пры СНК саюзных рэспублік, краёў і абласцей, інстытут упаўнаважаных па справах РПЦ (УСРПЦ). У БССР і УССР, дзе існавала найбольшая колькасць цэркваў, прапаноўвалася стварыць асобныя рэспубліканскія Саветы [6, с. 266—268]. Пасля вызвалення Беларусі на яе тэрыторыі існавалі чатыры епіскапскія кафедры: у Мінску, Брэсце, Гродне і Пінску, якія налічвалі 1044 дзеючыя праваслаўныя храмы [14].

Аднак прапанова аб стварэнні рэспубліканскіх саветаў не была падтрымана. У гэтай жа дакладнай запісцы вызначаліся і асноўныя напрамкі дзейнасці будучых упаўнаважаных. Гэта найперш ажыццяўленне сувязі з епархіяльнымі епіскапамі, разгляд пытанняў аб адкрыцці і закрыцці цэркваў, рэгістрацыя рэлігійных аб'яднанняў, улік і статыстыка, падрыхтоўка інфармацыі для Савета, практычнае прымяненне (інструкцыйных указанняў і распараджэнняў ССРПЦ), рэгістрацыя духавенства, храмаў, заключэнне дамоваў і інш.

Пастановай СНК СССР ад 18 снежня 1943 г. у краіне ўводзілася 89 штатных адзінак упаўнаважаных Савета. Прызначэнне ўпаўнаважаных па заходніх абласцях адбывалася адразу ж пасля вызвалення тэрыторыі ад акупацыі. Для БССР і УССР, а пазней і для іншых саюзных рэспублік быў сфарміраваны апарат рэспубліканскіх упаўнаважаных, якім падпарадкоўваліся ўпаўнаважаныя па абласцях.

Правы і абавязкі ўпаўнаважаных вызначала «Інструкцыя для ўпаўнаважаных ССРПЦ пры СНК СССР» ад 5 лютага 1944 г. У дзяржаўнай іерархіі рэспубліканскі ўпаўнаважаны быў роўны начальніку аддзела рэспубліканскага СНК і меў у сваім падпарадкаванні намесніка і сакратара.

Абласныя ўпаўнаважаныя мелі статус начальнікаў аддзелаў аблвыканкамаў, для работы ім павінна было прадстаўляцца асобнае памяшканне і сакратар-машыністка, што было абумоўлена сакрэтным характарам справаводства. Упаўнаважаныя мелі свой вуглавы штамп і пячатку (без герба) з указаннем пасады.

Ва ўмовах першых пасляваенных гадоў выдзяленне памяшканняў, грашовае і таварнае забеспячэнне работнікаў выконваліся не заўсёды. Ужо ў сакавіку 1946 г. штатная адзінка сакратара ў апарате ўпаўнаважаных па абласцях БССР была скарачана. Абласныя ўпаўнаважаныя вымушаны былі карыстацца паслугамі машбюро агульнай канцэлярыі аблвыканкамаў. Не хапала элементарных канцэлярыскіх прылад. Нярэдка дакументы пісаліся ад рукі, алоўкам і на кепскай паперы.

Не менш востра стаяла праблема з падборам кадраў упаўнаважаных. Дасведчаных спецыялістаў было мала. На думку Карпава, на пасады ўпаўнаважаных па заходніх абласцях неабходна было прызначаць выключна чэкістаў. Аднак асноўная частка кандыдатаў на пасаду ўпаўнаважаных па абласцях падбіралася з партыйных кадраў. У 1946 г. ўпаўнаважаны па БССР М. П. Часнакоў звяртаўся ў ЦК КП(б)Б аб неабходнасці тэрміновай замены недысцыплінаваных, малапільменных і некампетэнтных упаўнаважаных па Гродзенскай, Маладзечанскай, Гомельскай і Магілёўскай абласцях [25]. З 1950-х гг. абласныя абкамы партыі пачалі ўдзяляць падбору ўпаўнаважаных больш увагі. Кандыдаты падбіраліся з «гаспадарчай» работы, якія мелі вышэйшую ці сярэднеспецыяльную адукацыю, што палепшыла сітуацыю.

Паспяхова выконваць абавязкі таксама перашкаджалі частыя камандзіроўкі ўпаўнаважаных для кантроля за выкананнем сельскагаспадарчых і нарыхтоўчых кампаній.

Аднак найбольш сур'ёзныя складанасці на этапе арганізацыі работы ўпаўнаважаных ўзніклі з-за неўпарадкаванасці сістэмы ўнутранага справаводства. Праблемы ўзніклі з-за адсутнасці вызначанага парадку зносін Савета ў Маскве з рэспубліканскім і абласнымі ўпаўнаважанымі. Так, у пісьме ад 18 жніўня 1945 г. ўпаўнаважанага па БССР А. Д. Лабанава на імя старшыні Савета адзначалася: «За апошні час учасціліся выпадкі, калі абласныя ўпаўнаважаныя самастойна, мінуючы мяне, накіроўваюць у Савет рознага роду запыты і матэрыялы. Атрымаўшы ад вас копіі рашэнняў, я нярэдка не ведаю, аб чым ідзе гаворка» [15]. У сваю чаргу, у інфармацыйным дакладзе за 1946 г. ўпаўнаважаны па Баранавіцкай вобласці адзначаў: «Я атрымаў рэзкі папрок... за тое, што не накіраваў Савету копіі даклада за 4-ты квартал 1945 г. Між тым у інструкцыі Савета нідзе не сказана, што аблупаўнаважаныя Беларусі павінны даслаць Савету копіі сваіх справаздач. Наадварот, у Інструкцыі сказана, што «ўпаўнаважаны Савета па Беларускай ССР патрабуе ад абласных упаўнаважаных інфармацыйныя даклады, складае зводныя па рэспубліцы справаздачы і накіроўвае іх Савету пры СНК СССР» [17].

Парадак зносін упаўнаважаных пры аблвыканкамах УССР і БССР быў унармаваны новай інструкцыяй Савета ад 1946 г. Згодна з ёю ўпаўнаважаныя па абласцях УССР і БССР па ўсіх пытаннях звяртаюцца да рэспубліканскага ўпаўнаважанага, а ў асобных выпадках — непасрэдна ў Маскву [16]. На самай справе значная частка справаводства: справаздачы, запыты, дакументы па рэгістрацыі царкоўных абшчын накіроўваліся адразу на адрас Савета, і толькі копіі адсылаліся ўпаўнаважанаму па БССР і, наадварот, копіі рашэнняў Савета, якія датычылі абласных упаўнаважаных, адсылаліся ў двух экзэмплярах для рэспубліканскага і абласных упаўнаважаных, яшчэ адна копія зыходнага дакумента захоўвалася на месцы. Наяўнасць шматлікіх копіяў з’яўляецца агульнай практыкай для савецкага справаводства.

Справаводства ўпаўнаважаных Савета канчаткова было сістэматызавана і замацавана адпаведнай інструкцыяй толькі ў 1951 г., а наменклатура спраў сакрэтнага і несакрэтнага справаводства была ўведзена інструкцыйным пісьмом ССРПЦ у 1953 г. Распрацаваная наменклатура ўключала спіс найменняў спраў, якія фарміраваліся ў працэсе дзейнасці апарату ўпаўнаважаных: кіруючыя дакументы (законы, пастановы ўрада, інструкцыі і ўказанні ССРПЦ); справаздачы, даклады, статыстычныя табліцы; перапіска па розных пытаннях; дакументы па ўліку цэркваў і малітоўных дамоў; а таксама кнігі рэгістрацыі царкоўных абшчын; дакументы выканаўчых прыходскіх органаў і царкоўных служыцеляў; справы заяў і скаргаў і прынятых па іх рашэннях; справа агульнай перапіскі [10].

Практычна ўся дзейнасць Савета мела сакрэтны характар. Інструкцыямі былі вызначаны пытанні, дакументы па якіх ішлі пад грыфам «сакрэтна». Гэта датычыла перапіскі з дзяржаўнымі органамі і справазначных дакументаў, якія складаліся з інфармацыйных квартальных справаздач, зводных статыстычных звестак аб дзеючых і нядзеючых цэрквах і малітоўных дамах, інфармацыі аб становішчы і дзейнасці Маскоўскай патрыярхіі і духавенства, стану рэлігійнасці насельніцтва і інш. [5, с. 88]. Вялікае значэнне надавалася належнаму захаванню дакументаў. Савет неаднаразова звяртаўся да ўпаўнаважаных з патрабаваннем належным чынам захоўваць дакументы, якія ўтрымліваюць сакрэтную інфармацыю.

Найбольшую цікавасць уяўляюць паквартальныя зводныя інфармацыйныя справаздачы аб дзейнасці ўпаўнаважанага, якія рыхтаваліся для ССРПЦ па рэспубліцы. Яны накіроўваліся ў Савет за месяц да канца бягучага квартала. На падставе іх, у сваю чаргу, Савет рыхтаваў інфармацыі па трох напрамках: СНК (СМ), ЦК ВКП(б) (КПСС) і НКДБ (МДБ, КДБ).

У квартальных інфармацыйных справаздачах адлюстроўваліся важнейшыя пытанні царкоўнага жыцця: агульная колькасць храмаў, рэгістрацыя новых абшчын і зніцце з уліку цэркваў і малітоўных дамоў; змены ў складзе духавенства, звесткі пра аўтарытэт святарства сярод насельніцтва; колькасць зваротаў і заяў да ўпаўнаважанага і іх змест; факты парушэння

заканадаўства аб рэлігіях з боку духавенства і вернікаў, а таксама з боку улад; дзейнасць архірэяў і благачынных, жыццё манастыроў і духоўных школ; вынікі паездак на месцы і г. д.

Савет штогод удакладняў пералік пытанняў, якія асвятляліся ў сувязі са зменамі ў дзяржаўна-царкоўных адносінах і спецыфікай царкоўнага жыцця на розных этапах. Так, у справаздачах першых пасляваенных гадоў падрабязна раскрываліся пытанні, звязаныя з наладжаннем работы ўпаўнаважаных. Адлюстраваны факты аб адкрыцці і пачатку дзейнасці Мінскай духоўнай семінарыі, прыведзены звесткі аб святарах — удзельніках партызанскага руху, патрыятычнай дзейнасці царквы, аб непадпарадкаванні асобных святароў уладзе Маскоўскага патрыярхату, дзейнасці прыходскіх брацтваў, аб арганізацыі рэпатрыяцыі праваслаўнага духавенства і вернікаў з Беларускага ваяводства Польшчы ў БССР, аб рэгістрацыі храмаў, святароў і г. д.

Для правільнага афармлення справазначнасці Савет распрацоўваў інструкцыі і інструкцыйныя пісьмы з падрабязнымі тлумачэннямі і рэкамендацыямі. За перыяд 1944—1951 гг. упаўнаважанам было накіравана 47 сакрэтных інструкцыйных пісем [13]. Гэтыя дакументы складаліся на аснове аналізу і абагульнення інфармацыйных справаздач з улікам становаўчага і адмоўнага вопыту работы на месцах.

Нядбайнасць пры афармленні, няпоўныя і неправераныя лічбавыя даныя нярэдка выклікалі сур’ёзную крытыку з боку Савета. Прычынай жа такога стану справаводства была адсутнасць на першапачатковым этапе ў многіх упаўнаважаных дакладнага ўяўлення аб сваіх функцыях, правах і абавязках, спосабах збору інфармацыі, рэальным становішчы царкоўных прыходаў і духавенства. Нярэдка гэта стварала блытаніну, выклікала неабходнасць дадатковых пераправерак і прадстаўлення новых даных.

Пацвярджэннем таму можа служыць пісьмо намесніка старшыні Савета С. К. Бельшава ад 19 мая 1947 г., у якім ён піша ўпаўнаважанаму па БССР В. С. Мянёкову: «У Савецце да сённяшняга дня адсутнічаюць дакладныя звесткі аб колькасці дзейючых цэркваў у Беларускай ССР. Асобныя абласныя ўпаўнаважаныя Савета (Баранавічы, Гродна, Полацк, Мазыр і Магілёў) у кожнай квартальнай справаздачы даюць розныя звесткі, а гэта значыць, што яны не ведаюць, колькі маецца дзеючых цэркваў і малітоўных дамоў» [18].

У інструкцыйным пісьме ад 9 студзеня 1947 г. Савет запатрабаваў «звярнуць галоўную ўвагу на больш дэталёвае вывучэнне працэсаў, якія адбываюцца ў жыцці царкоўных колаў, на вывучэнне кадраў духавенства, дзейнасць духоўных навучальных устаноў, становішча ў манастырах, а таксама сачыць за ажыццяўленнем савецкіх законаў» [19].

У канцы 1940-х гг. у справаздачах з’яўляюцца звесткі, якія больш дэталёва характарызуюць царкоўнае жыццё: звароты грамадзян аб адкрыцці храмаў, факты парушэння правоў веруючых з боку мясцовых улад, дзейнасць незарэгістраваных святароў, ушанаванне святых месцаў, факты «аб-

наўленны» ікон і інш. Упаўнаважаныя прыводзілі падрабязны характарыстыкі на найбольш актыўных святароў і архірэяў, цытавалі іх выказванні, перадавалі змест асабістых размоў, давалі ацэнку іх дзейнасці. Акрамя таго, справаздачы сведчаць аб асаблівай увазе ўлад да існуючых манастыроў — Жыровіцкага, Гродзенскага і Полацкага, а таксама Мінскай духоўнай семінарыі. Даюцца звесткі пра маёмасны стан, гаспадарку, апісваюцца ўмовы жыцця насельнікаў і семінарыстаў і інш.

Да квартальных справаздач прыкладаліся статыстычныя звесткі, якія афармляліся ў выглядзе табліц па ўстаноўленых формах. Форма 1 уключала звесткі аб колькасці дзеючых цэркваў, малітоўных дамоў і манастыроў (агульная колькасць, колькасць зарэгістраваных і знятых з ўліку за справаздачны перыяд, колькасць незарэгістраваных цэркваў, колькасць раёнаў, дзе цэрквы адсутнічаюць). Форма 2 уключала звесткі аб праваслаўным духавенстве. Прыводзіліся даныя аб колькасці святароў, дыяканаў і псаломшчыкаў (па гадах), час іх пасвячэння ў сан, узрост, адукацыя (духоўная і свецкая), колькасць выбыўшых і новапасвячоных святароў за справаздачны перыяд. Форма 3 мела загалолак «Аб паступіўшых хадайніцтвах па адкрыцці цэркваў і малітоўных дамоў» і ўтрымлівала інфармацыю аб месцазнаходжанні царквы, колькасці подпісаў пад заявай аб рэгістрацыі, колькасці наведванняў. У Форме 4 «Звесткі аб праваслаўных малітоўных дамах, якія знаходзяцца ў грамадскіх будынках і арандаваных у прыватных уласнікаў» прыводзіліся статыстычныя звесткі пра колькасць малітоўных дамоў, якія знаходзіліся ў грамадскіх будынках, колькасць тых, якія раней былі царкоўнымі будынкамі, колькасць дамоў, арандаваных у прыватных асоб. У Форму 5 заносіліся звесткі аб прыёме наведвальнікаў, паступленні заяў і скаргаў.

У дадатак да стандартных статыстычных звестак упаўнаважаныя нярэдка прыкладалі поўныя спісы пастаўленых на ўлік цэркваў з указаннем іх месцазнаходжання, спісы святароў з данымі аб месцы службы, узросце і адукацыі, анкеты і спісы выкладчыкаў семінарыі і навучэнцаў, што, бяспрэчна, уяўляе значную цікаvasць для даследчыкаў.

Акрамя квартальных інфармацыйных справаздач, упаўнаважанымі рыхтаваліся тэматычныя інфармацыі па запыхах Савета, упаўнаважанага па БССР, ЦК рэспублікі ці абкамаў КП(б)Б. Як правіла, яны афармляліся ў выглядзе даведкі, дакладной запіскі ці інфармацыі. Звычайна запыхы датычылі звестак пра колькасць і становішча манастыроў, храмаў, духавенства і веруючых. Таксама рабіліся запыхы аб святарах, царкоўнаслужыцелях і членах царкоўнай дваццаткі, якія былі на акупіраванай тэрыторыі або мелі судзімасць, а таксама пра адносіны духавенства да кампаніі па калектывізацыі, да канфіскацыі храмаў пад культурна-адукацыйныя ці гаспадарчыя мэты і г. д.

З канца 1940-х — пачатку 50-х гг. рэгулярнай практыкай стала прадстаўленне для партыйных органаў абласцей і рэспублікі інфармацыі ідэала-

гічнага характару — аб рэлігійнай свядомасці насельніцтва, правядзенні буйных рэлігійных свят, ушанаванні мясцовых святыняў і г. д.

Збор падобнай інфармацыі ствараў для ўпаўнаважаных сур'езныя цяжкасці. Саветам рэкамендавалася выкарыстоўваць асабістыя назіранні пры размовах з наведвальнікамі, аналізаваць заявы веручых, даныя фінансавых органаў аб падатках і дэкларацыі аб даходах духавенства [11]. На практыцы для атрымання неабходных звестак упаўнаважаныя звычайна рабілі запыхы ў райвыканкамы ці напрамую да благачынных і прыходскіх святароў, хоць Савет катэгарычна забараняў афіцыйна звяртацца за інфармацыяй да духавенства і нават весці з імі афіцыйную перапіску.

Для сістэматызацыі і назапашвання справаздачна-інфармацыйных матэрыялаў упаўнаважаныя павінны былі весці «Дзённікі работы ўпаўнаважанага», дзе вяліся запісы аб гутарках з епіскапам, святарамі і іншымі наведвальнікамі, даваўся аналіз становішча цэркваў і духавенства, акрамя таго, фіксаваліся вынікі паездак на месцы, выкананне даручэнняў кіраўніцтва і г. д. [9].

Напрыклад, у інфармацыйнай справаздачы па Брэсцкай вобласці за 1946 г., складзенай упаўнаважаным па выніках асабістых размоў са святарамі і благачынным у раздзеле «Аб росце рэлігійнасці ў вобласці», прыведзены канкрэтныя паказчыкі стану рэлігійнасці: «Праваслаўныя цэрквы ў Брэсцкай вобласці абапіраюцца ў сваёй дзейнасці на пяцітысячны актыў зазнавальнікаў-царкоўнікаў, з якіх 500 чалавек — моладзь. ... Рэлігійны абрад «Пасхі» ў Брэсце ператварыўся ў шматлюднае свята. Для прычасця ў дзвюх цэрквах горада веруючыя прывялі звыш 450 чалавек дзяцей да 7—8-гадовага ўзросту. ... Наведванне храмаў высокае. Калі ў 6 благачынных у 1941 г. наведвалі царкву 40% веруючых, то ў 1946 г. працэнт узрос да 56. Акрамя таго, у Брэсце на кожны 100 памерлых прыпадае 93 пахаванні паводле рэлігійнага абраду, а на кожны 100 народжаных — 57 хрышчэнняў» [24].

Той факт, што колькасць веруючых не памяншалася, выклікаў раздражненне ў кіраўніцтва. Гэта адбівалася на рабоце ўпаўнаважаных. Нярэдка ўпаўнаважаныя пры зборы інфармацыі ішлі на грубае парушэнне ўказанняў Савета. Так, у пастанове Савета па выніках праверкі работы ўпаўнаважанага па БССР В. С. Мянкова за 1947—1948 гг. адзначалася, што апошні «... выказаў патрабаванне архіепіскапу Мінскаму і Беларускаму Піцірыму аб абавязковай рэгістрацыі здзяйсняемых абрадаў хрышчэння, вячання, адпявання памерлых...», і далей: «асабліва недапушчальным Савет лічыць факты, калі некаторыя ўпаўнаважаныя і прадстаўнікі ўлад (Бабруйск) бралі ў духавенства царкоўныя запісы аб асобах, якія здзяйснялі тыя ці іншыя царкоўныя абрады, нават праводзілі з гэтай мэтай вобьскі дома ў святара (Докшыцкі р-н Полацкай вобл.)» [12].

На той момант падобныя парушэнні сталі прычынай звальнення ўпаўнаважаных па Бабруйскай, Гомельскай і Палескай абласцях. Аднак з цягам часу непасрэдна кантроль за правядзеннем абрадаў і асобамі, якія ў іх

удзельнічалі, быў узаконены. З 1962 г. у кожнай царкве была заведзена «Кніга ўліку абраднасці», да якой без перашкод маглі звяртацца ўпаўнаважаныя і мясцовыя ўлады.

Удакладненне статыстычных даных стала магчымым дзякуючы правядзенню ў 1945—1947 гг. кампаніі па рэгістрацыі царкваў, малітоўных дамоў і іншых будынкаў, занятых пад царкоўныя патрэбы. У адпаведнасці з пастановай СНК ад 23.08.1945 г. «Аб праваслаўных царквах і манастырах» царкоўным арганізацыям прадстаўлялася права выкарыстання (арэнды) і валодання (будуўніцтва і набыцця) царкоўнага будынка. Але яны не атрымалі права юрыдычнага распараджэння будынкам у адпаведнасці з палажэннем Дэкрэта СНК ад 23.01.1918 г. «Аб аддзяленні царквы ад дзяржавы і школы ад дзяржавы», згодна з якім уся царкоўная маёмасць аб'яўлялася нацыяналізаванай і магла перадавацца ў бестэрміновае карыстанне царкоўнаму прыходу. Згодна з Інструкцыяй для ўпаўнаважаных ССРПЦ ад 05.02.1944 г. на ўсе дзеючыя царквы, капліцы і малітоўныя дамы, пры наяўнасці царкоўнай абшчыны, ўпаўнаважанымі па абласцях заводзіліся рэгістрацыйныя справы.

Царкоўная абшчына магла быць зарэгістравана пасля падачы адпаведнай заявы, падпісанай не менш, як дваццаццю паўналетнімі вернікамі дадзенага прыхода, не пазбаўленымі выбарчых правоў, з указаннем іх узросту, месца жыхарства і прафесіі. Акрамя таго, ўпаўнаважанаму прад'яўляўся ўказ правячага архірэя аб прызначэнні на прыход святара, зацверджаны старшынёй райвыканкама, запоўненая тыпавая анкета на служачага рэлігійнага культу (на бланку), спіс царкоўнаслужыцеляў (псаломшчык, стараста), спіс членаў царкоўнага савета, даведка аб тэхнічным стане будынка, акт санінспекцыі аб санітарным стане будынка, адбітак царкоўнай пячаткі, даведка аб пажарным стане, інвентарны вопіс будынка і царкоўнай маёмасці (царкоўныя прылады, аблачэнне, іконы, званы і інш.) з указаннем іх колькасці і кошту. Часам прыкладаўся фотаздымак царкоўнага будынка. Усе даныя ўпаўнаважаныя павінны былі правяраць на месцах або па запытах у райвыканкамах.

Працэдура рэгістрацыі царкваў выклікала незадавальненне сярод насельніцтва, асабліва ў заходніх абласцях, у сувязі з неабходнасцю прадстаўляць уладам складзеныя па форме спісы вернікаў і інвентарныя вопісы царкоўнай маёмасці. Па меркаванні некаторых, яны маглі быць выкарыстаны ўладамі для адміністрацыйнага ўціску ці нават высылкі, абкладання падаткамі і канфіскацыі царкоўнай маёмасці. У інфармацыйным дакладзе за 1945 г. ўпаўнаважаны па БССР А. Д. Лабанаў прызнаваў, што распаўсюджванню падобных чутак часткова садзейнічалі выпадкі грубых дзеянняў на месцах з боку райвыканкамаў [20].

Калі сабраныя дакументы адпавядалі ўсім патрабаванням, з царкоўнай абшчынай заключалася тыпавая дамова на арэнду будынка, якая падпісвалася старшынёй райвыканкама, святаром, членамі царкоўнага савета і прыхаджанамі (царкоўнай дваццаткай). Да дамовы прыкладаўся спіс членаў

дваццаткі з указаннем прозвішча, імя, імя па бацьку, года нараджэння, пасады і месца жыхарства, а таксама звестак пра знаходжанне на часова акупіраванай тэрыторыі і аб судзімасцях.

Акрамя рэгістрацыйнай справы, на ўсе царквы і малітоўныя дамы запаняліся ўліковыя карткі, якія дасылаліся для адпаведных картатэк у Савет і ўпаўнаважанаму па рэспубліцы. У картках фіксаваліся назва, месцазнаходжанне, стан будынка і час пабудовы, колькасць прыхаджан, адлегласць да бліжэйшай царквы, перыядычнасці службаў і інш.

Адначасова ўпаўнаважанымі праводзілася рэгістрацыя праваслаўнага духавенства для стварэння сістэмы ўліку і кантролю за яго перамяшчэннямі. Святары рэгістраваліся пасля прадстаўлення ўказа правячага архірэя РПЦ аб прызначэнні на прыход, аўтабіяграфіі і тыпавай анкеты на служачага рэлігійнага культу.

Немалая цяжкасць стварала адсутнасць у многіх святароў у першыя пасляваенныя гады адпаведных загадаў аб прызначэнні. Так, у інфармацыйным дакладзе ад 1 красавіка 1945 г. ўпаўнаважанага па Брэсцкай вобласці адзначалася, што духавенства былой украінскай аўтакефаліі пры рэгістрацыі абвяшчае сябе прыхільнікам РПЦ [22], аднак «значная частка святароў вобласці (каля 60 з 102) пры рэгістрацыі прад'яўляюць загады аб сваім прызначэнні ад былых епіскапаў пры польскай уладзе ці нямецкай акупацыі» [23].

Некаторыя святары, якія атрымалі загады аб прызначэнні на прыходы ад абнаўленчых епіскапаў або пры польскай уладзе і нямецкай акупацыі, не спышаліся прызнаваць уладу Маскоўскага патрыярхату. У інфармацыйным дакладзе па Гомельскай вобласці за I кв. 1946 г. ўпаўнаважаны паведамляе пра восем святароў, якія адмовіліся прайсці рэгістрацыю: «У асноўным гэта манахі, рукапаложаныя ў гады вайны, супраціўляюцца ў падпарадкаванні Маскоўскаму патрыярху» [26]. У Баранавіцкай вобласці настаецца Карэліцкай царквы Душук, дзейнасць якога ўпаўнаважаным была ацэнена як «антысавецкая», — «больш за год не прызнаваў Маскоўскага патрыярха і ў малітвах памінаў архірэяў Польскай праваслаўнай аўтакефаліі» [27]. Для дзяржаўных органаў такія святары з'яўляліся нелегітымнымі, таму мясцовым адміністрацыйным органам прадпісвалася «пры з'яўленні ўказаных асоб рашуча супрацьдзейнічаць ажыццяўленню рэлігійных абрадаў і прымаць меры па выдаленню іх з вобласці» [27]. Большасць з гэтых святароў пад удзеяннем мясцовай адміністрацыі і пасля вынясення папярэджання ці забароны на служэнне ад царкоўных улад урэшце падпарадкаваліся Маскоўскай патрыярхіі.

На аснове атрыманых рэгістрацыйных дакументаў для пастаянна дзеючай картатэкі па ўліку духавенства РПЦ, якая вялася ў Савецкім апарате УСРПЦ па БССР, абласным ўпаўнаважаным запаняліся ўліковыя карткі, дзе фіксаваліся наступныя звесткі: прозвішча, імя, імя па бацьку, дата і месца нараджэння, месца цяперашняй службы, свецкая і духоўная адукацыя, дата і месца рукапалажэння ў сан, па якіх артыкулах і на які тэрмін быў асуджаны,

ці знаходзіўся на акупіраванай тэрыторыі. На адваротным баку карткі прыводзіўся паслужны спіс святара ад пачатку працоўнай дзейнасці [8].

Асаблівая ўвага ўпаўнаважаных была накіравана на збор інфармацыі аб дзейнасці манастыроў і Мінскай духоўнай семінарыі (МДС). На манахаў, паслушнікаў і выкладчыкаў МДС таксама заводзіліся адпаведныя асабовыя справы (анкета, аўтабіяграфія, фотаздымак). Таксама ўпаўнаважанаму прадстаўлялася тыпавая анкета на семінарыстаў (на бланку) з фотаздымкам, якая ўтрымлівала звесткі аб месцы нараджэння, сацыяльным паходжанні, прафесіі і апошнім месцы працы, адукацыі, сямейным становішчы, вайскай службе, судзімасцях [29]. Акрамя таго, ўпаўнаважаным дасылаліся пратаколы пасяджэнняў педагагічнага савета МДС, расклады заняткаў, справаздачы аб буйных мерапрыемствах.

Акрамя кантралюючых функцый, у першыя пасляваенныя гады ўпаўнаважаныя нярэдка аказвалі канкрэтную дапамогу царкоўным уладам па многіх гаспадарчых і арганізацыйных пытаннях. Гэта датычыла выдзялення памяшканняў, транспарту, паліва, харчовага забеспячэння. У многіх выпадках яны прадухілялі парушэнні заканадаўства з боку мясцовых органаў улады.

Аднак у аснове рэлігійнай палітыкі дзяржавы ўсё ж пераважаў «прагматычны» падыход. Выкарыстоўваючы пазітыўны «імідж» царквы для кансалідацыі грамадства ў цяжкія пасляваенныя часы і аўтарытэт царквы ў міжнароднай палітыцы, улады дазвалялі весці рэлігійнае жыццё толькі на «аптымальна дастатковым» узроўні. Такія адносіны ўлады да царкоўных абшчын прасочваюцца па заходах вернікаў на вяртанне канфіскаваных царкоўных будынкаў і аб будаўніцтве новых храмаў.

У 1920—30-я гг. многія закрытыя на тэрыторыі БССР царквы былі пераабсталяваны ўладамі пад гаспадарчыя і грамадска-культурныя патрэбы. Падчас вайны такія будынкі нярэдка займаліся вернікамі, а пасля вызвалення многія з іх былі канфіскаваны мясцовымі ўладамі.

Канфіскацыя храмавых будынкаў, якая нярэдка прымала характар масавых кампаній, выклікала пратэсты сярод вернікаў. Так, у дакладзе Сталіну 24 лістапада 1949 г. старшыня Савета Г. Р. Карпаў адзначаў, што «канфіскацыя прайшла арганізавана і спакойна, аднак у асобных выпадках мелі месца грубасць, паспешнасць і самачынныя дзеянні, у выніку чаго веруючыя збіралі подпісы і звярталіся ў Савет і іншыя цэнтральныя ўрадавыя органы са скаргамі на канфіскацыю будынкаў і грубыя дзеянні. Так, напрыклад, у Гомельскай вобласці за 1948—1949 гг. аблвыканкам і райвыканкамы прынялі рашэнні аб канфіскацыі 39 будынкаў, што складае 60% у адносінах да ўсіх дзеючых царкваў і малітоўных дамоў вобласці. Савет даў сваю згоду толькі ў 16 выпадках...» [1, с. 20—21].

Напрыклад, на 1945 г. з 14 паступіўшых заяў на закрыццё царкоўных будынкаў толькі два выпадкі прыстасавання царкваў пад калгасныя зернясховішчы ў Гомельскай і Палескай абласцях былі прызнаны грубым пару-

шэннем заканадаўства, і царквы былі вернуты веруючым [21]. Рашэнні аб канфіскацыі звычайна прымалі рай- ці аблвыканкамы, нярэдка без згоды Савета. Як паведамляў у 1949 г. ўпаўнаважаны па Гомельскай вобласці, «кіраўніцтва раёнаў жадаюць увогуле пазбавіцца ад царкваў, так як гэта з'яўляецца злом і падчас уборкі зрывае работы», і далей: «у населеных пунктах, дзе ёсць малітоўныя дамы, няма кінатэатраў, клубаў і ў канфіскаваных будынках яны будуць арганізаваны» [7]. У 1956 г. ўпаўнаважаны ўжо быў незапакоены, што восем былых царкоўных будынкаў, канфіскаваных па вобласці ў 1948—1949 гг. пад культурна-асветніцкія мэты і бальніцу, выкарыстоўваюцца як зернясховішчы, што выклікае пратэсты сярод веруючых [28].

Згодна з пастановай СНК «Аб праваслаўных царквах...» ад 23 жніўня 1945 г. закрыццё царквы магло быць здзейснена толькі са згоды ССРПЗ з улікам аддаленасці населенага пункта ад іншых царкваў, перыядычнасці службаў, акрамя таго, вернікам павінна было прапанавана іншае памяшканне.

Перапіска ўпаўнаважаных з Саветам, рай- і аблвыканкамамі, вернікамі па пытаннях канфіскацыі і адкрыцця новых храмаў складала надзвычай змястоўную па інфармацыйным напавенні групу дакументаў па гісторыі царкоўнага жыцця ў першыя пасляваенныя гады. Савет і яго ўпаўнаважаныя нярэдка становіліся на бок вернікаў і змагаліся за захаванне законнасці, што сведчыць пра іх дастаткова незалежнае становішча ў адносінах да партыйных і мясцовых савецкіх органаў улады ў той перыяд.

Аднак узаемаадносіны паміж дзяржавай і Праваслаўнай царквой усё ж насілі суярэчлівы характар. Прадставіўшы царкве пэўныя правы, дзяржава захавала не толькі кантроль над усімі праявамі царкоўнага жыцця, але няўхільна імкнулася не дапусціць яго ўнутраны рост. З канца 1940-х і ў пачатку 1950-х гг. пачаўся новы перыяд дзяржаўна-царкоўных адносін, фармальна замацаваны пастановай ЦК КПСС ад 7 ліпеня 1954 г. «Аб буйных недахопах у навукова-асветніцкай прапагандзе і мерах яе паляпшэння». У ёй фактычна пераглядалася і асуджалася як прымірэнчая ранейшая палітыка ў «царкоўным пытанні», прапаноўвалася зноў вярнуцца да даваенных адносін з царквой. Пастановай Савета Міністраў СССР ад 16 кастрычніка 1958 г. «Аб манастырах у СССР» было дадзена ўказанне не толькі скараціць памер зямлі, якая знаходзілася ў карыстанні праваслаўных манастыроў, але пачаць працэс іх ліквідацыі. На падрыў эканамічнага стану царквы была скіравана і пастанова Савета Міністраў СССР ад 16 кастрычніка 1958 г. «Аб падаткаабкладанні даходаў епархіяльных упраўленняў...». У 1960 г. у Беларусі спынілі сваю дзейнасць два манастыры: Полацкі і Гродзенскі. Разам з тым у 1950—1951 гг. органы дзяржаўнага ахоранення арыштавалі серыю арыштаў найбольш актыўных свяшчэннаслужыцеляў Беларусі [2, с. 25—79]. Святары, якія супраціўляліся беззаконню, пазбаўляліся ўпаўнаважанымі рэгістрацыйных даведак і права на служэнне. Да 1953 г. колькасць дзеючых праваслаўных царкваў у Беларусі скарацілася да 957. У іх служылі 724 святары і 58 дьяканаў [30].

Пасля 1958 г. дастаткова роўныя дзяржаўна-царкоўныя адносіны першага пасляваеннага дзесяцігоддзя сталі паступова пагаршацца. У партыйных колах наспявала ўпэўненасць у магчымасці хуткай пабудовы камуністычнага грамадства і любыя ідэалагічныя альтэрнатывы, у тым ліку рэлігійныя, былі недапушчальнымі [4, с. 359.]. У гэты час назіраецца зварот да метадаў адміністрацыйнай барацьбы з рэлігіяй, актывізацыя атэістычнай прапаганды, закрыццё цэркваў, прыходаў, манастыроў, судовыя працэсы па рэлігійных матывах. Асаблівасцю перыяду было адкрыццё ўмяшальніцтва ўлады ва ўнутрыцаркоўнае жыццё, парушэнне ўкладу прыходскага жыцця. У гэты перыяд сфарміравалася ўсеабадымная сістэма кантролю за дзейнасцю царквы зверху да нізу.

Змены дзяржаўнай палітыкі адносна царквы ў 1950-х—1960-я гг. прывялі да змен інфармацыйнай складаючай справаздачных дакументаў УСРПЦ. У квартальных справаздачах больш увагі надавалася фінансаваму становішчу духавенства і прыходаў, а таксама адносінам насельніцтва да царквы, прыводзіліся факты актыўнасці пры правядзенні вялікіх рэлігійных свят, удзелу моладзі ў царкоўным жыцці, звярталася ўвага на змест царкоўных пропаведзяў, працягласць царкоўных службаў, іх уплыў на веруючых, давалася ацэнка дзейнасці духавенства і царкоўнага актыву, фіксаваліся факты наведвання цэркваў камсамольцамі і членамі партыі і г. д.

Разам са зменай асноўных функцый і задач дзейнасці Савета і яго ўпаўнаважаных паступова былі страчаны магчымасці гэтых структур уплываць на прыняцце рашэнняў па рэлігійных пытаннях, зніжаўся і іх статус у дзяржаўнай іерархіі. У выніку пастановай Савета Міністраў СССР ад 8 снежня 1965 г. Савет па справах РПЦ і Савет па справах рэлігійных культаў былі аб'яднаны ў Савет па справах рэлігій. Новая структура мела значна меншыя магчымасці ў параўнанні з Саветаў 1940—1950-х гг.

Такім чынам, дзейнасць Савета па справах РПЦ не можа быць ацэнена адназначна, яе характар мяняўся ў залежнасці ад афіцыйнай палітыкі партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва адносна РПЦ. З аднаго боку, Савет адыграў пэўную ролю ў наладжванні афіцыйных кантактаў паміж органамі дзяржаўнай улады і царквой. Дзейнасць Савета і яго ўпаўнаважаных пры ўсёй абмежаванасці ў першыя пасляваенныя гады дазваляла вернікам і прадстаўнікам царквы адкрыта заяўляць аб сваіх правах на абвешчаную рэлігійную свабоду. Аднак у канцы 1950-х і ў 1960-я гг. інстытут упаўнаважаных стаў інструментам жорсткага кантролю і сродкам канчатковага выпяцнення царквы са сферы грамадскага жыцця і яе паступовай ліквідацыі.

Фонды ўпаўнаважаных ССРПЦ сёння захоўваюцца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (Фонд № 951, 231 адз. зах., 1944—1965), а таксама ў абласных і занальных дзяржаўных архівах Беларусі: Дзяржаўным архіве Брэсцкай вобласці (Фонд № 1482, 88 адз. зах., 1944—1965), Дзяржаўным архіве Віцебскай вобласці (Фонд № 4131, 50 адз. зах., 1944—1965), Дзяр-

жаўным архіве Гомельскай вобласці (Фонд № 3441, 92 адз. зах., 1947—1964), Дзяржаўным архіве Гродзенскай вобласці (Фонд № 478, 750 адз. зах., 1944—1966), Дзяржаўным архіве Мінскай вобласці (Фонд № 3196, 127 адз. зах., 1945—1965), Дзяржаўным архіве Магілёўскай вобласці (Фонд № 765, 75 адз. зах., 1944—1965), Занальным дзяржаўным архіве ў г. Баранавічы (Фонд № 477, 20 адз. зах., 1944—1953), Бабруйскім занальным дзяржаўным архіве (Фонд № 1194, 33 адз. зах., 1945—1954), Занальным дзяржаўным архіве ў г. Маладзечна (Фонд № 896, 72 адз. зах., 1945—1960), Занальным дзяржаўным архіве ў г. Пінску (Фонд № 679, 48 адз. зах., 1944—1954), Занальным дзяржаўным архіве ў г. Полацку (Фонд № 1221, 16 адз. зах., 1944—1954). Дакументы прыведзеных архіўных фондаў даюць даследчыку шырокі інфармацыйны матэрыял для даследавання гісторыі адносін царквы і дзяржавы перыяду пасляваенных гадоў. Вывучэнне гэтых дакументаў дае магчымасць выявіць асаблівасці наладжвання як царкоўнага жыцця, так і змены ў дзяржаўнай палітыцы, прасачыць працэсы рэарганізацыі і ўладкавання царкоўнага жыцця ў новых умовах існавання.

На падставе справаводных дакументаў упаўнаважаных можна зрабіць высновы, што ў першыя пасляваенныя гады пры цэрквах удавалася захоўваць раней створаныя формы прыходскага жыцця. Працягвалі існаваць брацтвы і сястрынствы (у заходніх абласцях), у прыходах выкладаўся Закон Божы, адбываліся хрэсныя ходы, вялікія хрысціянскія святыя насілі масавы характар.

Характар справаводных матэрыялаў упаўнаважаных з 1948 г. сведчыць аб паступовай змене дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да царквы. Гэта можна прасачыць найперш на прыкладзе прыпынення працэсу рэгістрацыі і адкрыцця новых цэркваў, а таксама праз стварэнне новых форм абмежаванняў і кантролю над дзейнасцю духавенства і вернікаў.

Улічваючы значны інфармацыйны патэнцыял дадзенага комплексу крыніц па вывучэнні гісторыі праваслаўнага духавенства, храмаў, манастыроў, духоўных школ у Беларусі ў 1940—60-я гг., мэтазгоднымі сталі б падрыхтоўка і выданне тэматычных зборнікаў дакументаў і ўвядзенне ў навуковае выкарыстанне новых масіваў дакументаў.

Літаратура і крыніцы

1. Дамаскин (Орловский), игумен. Гонения на Русскую Православную Церковь в советский период // Реутов православный. Духовное обозрение, № 1, февраль, 2003. Реутов: Казанский храм. 2003. С. 19—33.
2. Кривонос Федор, свящ. Синодик за веру и Церковь Христову пострадавших в Минской епархии (1918—1951). Киевц, 1996.
3. Одинцов М. И. Русские патриархи XX века. М.: Изд-во РАГС, 1994. 334 с.
4. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. 423 с.
5. Чумаченко Т. А. Совет по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР в 1943—1947 гг.: особенности формирования и деятельности аппарата //

- Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939—1958 (Дискуссионные аспекты). М.: Институт славяноведения РАН, 2003. С. 69—99.
6. Докладная записка Г. Г. Карпова заместителю народного комиссара иностранных дел СССР А. Я. Вышинскому об организации аппарата уполномоченных по делам РПЦ // Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939—1958 (Дискуссионные аспекты). М.: Институт славяноведения РАН, 2003. С. 266—268.
 7. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці. Ф. 3441. Воп. 1. Адз. зах. 2. Л. 12.
 8. Там жа. Адз. зах. 11. Л. 1—5.
 9. Там жа. Л. 11.
 10. Там жа. Л. 12—14.
 11. Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці. Ф. 478. Воп. 2. Адз. зах. 7. Л. 1.
 12. Там жа. Л. 6—7.
 13. Там жа. Адз. зах. 13. Л. 12—13.
 14. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 4. Воп. 62. Адз. зах. 162. Л. 131—132.
 15. Там жа. Ф. 951. Воп. 1. Адз. зах. 1. Л. 85.
 16. Там жа. Л. 86.
 17. Там жа. Адз. зах. 4. Л. 11.
 18. Там жа. Адз. зах. 9. Л. 22.
 19. Там жа. Адз. зах. 13. Л. 83.
 20. Там жа. Воп. 2. Адз. зах. 2. Л. 17.
 21. Там жа. Л. 19.
 22. Там жа. Л. 98.
 23. Там жа. Л. 116.
 24. Там жа. Адз. зах. 5. Л. 55—56.
 25. Там жа. Л. 60.
 26. Там жа. Адз. зах. 6. Л. 6.
 27. Там жа. Адз. зах. 8. Л. 27.
 28. Там жа. Воп. 3. Адз. зах. 1. Л. 138—139.
 29. Там жа. Адз. зах. 3. Л. 92.
 30. Архіў Мінскага епархіяльнага ўпраўлення. Ф. 1. Воп. 1. Адз. зах. 34. Л. 12—22.